VADUD MAHMUD MUNAQQIDLIK FAOLIYATI: JADID ADABIY TANQIDIDA BADIIY-ESTETIK MEZON VA ILMIY BAHS MADANIYATI

Abduxalilova Muslimaxon Ibrohim qizi
Farg‘ona davlat universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20-yillari o‘zbek adabiy tanqidchiligi taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan Vadud Mahmudning munaqqidlik faoliyati ilmiy-estetik tamoyillar asosida tahlil qilinadi. Munaqqidning Samarqand jadid adabiy muhiti ta’sirida shakllanishi, zamondosh adiblar – Cho‘lpon, Fitrat va Siddiqiy Ajziy ijodiga munosabati, shuningdek, Alisher Navoiy hamda Fuzuliy merosini tarixiy-qiyosiy nuqtayi nazardan talqin etish usuli yoritiladi. “Cho‘lponning «Buloqlar»i”, “Turk shoiri Ajziy”, “Adabiy tanqidga bir nazar”, “Alisher Navoiy”, “Fuzuliy Bag‘dodiy” kabi maqolalar misolida Vadud Mahmud tanqidida badiiylik, tarixiylik, milliylik, vorisiylik va ilmiy bahs mezonlarining o‘zaro uyg‘unligi ko‘rsatib beriladi. Uning merosining zamonaviy filologik ta’lim va adabiy tahlil madaniyati uchun ahamiyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Vadud Mahmud, jadid adabiy tanqidi, munaqqid, badiiylik, estetik mezon, tarixiylik, Cho‘lpon, Siddiqiy Ajziy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, adabiy bahs, vorisiylik.

Annotation: This article examines the critical activity of Vadud Mahmud, one of the important figures in the development of Uzbek literary criticism in the 1920s. It discusses the formation of his critical thought in the Samarkand Jadid literary environment, his assessments of contemporary writers such as Cho‘lpon, Fitrat and Siddiqiy Ajziy, and his historical-comparative interpretation of the heritage of Alisher Navoi and Fuzuli. Through such essays as “Cho‘lpon’s Buloqlar”, “The Turkic Poet Ajziy”, “A View on Literary Criticism”, “Alisher Navoi” and “Fuzuli of Baghdad”, the study reveals the interaction of artistic, historical, national, hereditary and polemical criteria in Mahmud’s criticism. The relevance of his legacy to contemporary philological education and evidence-based literary interpretation is also emphasized.

Keywords: Vadud Mahmud, Jadid literary criticism, critic, artistry, aesthetic criterion, historicism, Cho‘lpon, Siddiqiy Ajziy, Alisher Navoi, Fuzuli, literary polemics, continuity.

Аннотация: В статье анализируется литературно-критическая деятельность Вадуда Махмуда, одного из заметных представителей узбекской критики 1920-х годов. Рассматриваются формирование его научно-эстетических взглядов в самаркандской джадидской среде, отношение к творчеству современников – Чулпана, Фитрата и Сиддики Аджзи, а также историко-сравнительный подход к

наследию Алишера Навои и Физули. На материале статей «Cho‘lponning “Buloqlar”i», «Turk shoiri Ajziy», «Adabiy tanqidga bir nazar», «Alisher Navoiy», «Fuzuliy Bag‘dodiy» раскрываются принципы художественности, историзма, национальной самобытности, преемственности и научной полемики. Обосновывается значение наследия критика для современной филологической подготовки и культуры интерпретации художественного текста.

Ключевые слова: Вадуд Махмуд, джадидская литературная критика, критик, художественность, эстетический критерий, историзм, Чулпан, Сиддики Аджзи, Алишер Навои, Физули, литературная полемика, преемственность.

XX asrning 20-yillari o‘zbek adabiy tafakkuri tarixida yangi badiiy shakllar, yangi estetik mezonlar va yangicha tanqidiy tafakkur qaror topgan murakkab davrdir. Matbuotning kengayishi, jadid ma’rifatparvarligi, milliy uyg‘onish g‘oyalari hamda jahon adabiyoti bilan aloqalarning kuchayishi adabiy tanqid oldiga ham yangi vazifalarni qo‘ydi. Endilikda munaqqid badiiy asarni shunchaki maqtash yoki kamchilik sanash bilan cheklanmay, uning poetik tabiatini, tarixiy o‘rnini, milliy madaniyatdagi vazifasini va ijodkorning estetik pozitsiyasini aniqlashi zarur edi. Ana shu professional tanqidga o‘tish jarayonida Vadud Mahmud faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixiga oid tadqiqotlarda u 20-yillar adabiy jarayoniga faol aralashgan, badiiy idrok va mustaqil hukmni tanqidchining asosiy fazilatlaridan biri deb bilgan munaqqid sifatida baholanadi [2; 3].

Vadud Mahmudning ilmiy-estetik qarashlari Samarqand jadid muhitida shakllandi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy Ajziy, Sadriddin Ayniy, Hoji Muin va Abdurauf Fitrat singari ziyolilar faol bo‘lgan bu muhit adabiyot, matbuot, maorif va milliy taraqqiyot masalalarini bir-biridan ajratmay ko‘rardi. Vadud Mahmudning turli yillarda “Kambag‘allar tovushi”, “Zarafshon”, “Turkiston”, “Inqilob”, “Maorif va o‘qitg‘uvchi”, “Yer yuzi” kabi nashrlarda qatnashgani uning tanqidchilik faoliyatini bevosita davrning jonli adabiy-madaniy jarayoni bilan bog‘ladi [2]. Shu sabab uning maqolalarida akademik kuzatuv bilan publitsistik tezkorlik yonma-yon keladi: u bir tomondan mumtoz merosni tarixiy kontekstda sharhlasa, ikkinchi tomondan ayni paytda yaratilayotgan asarlarga munosabat bildiradi. Bu ikki yo‘nalish uning munaqqidlik qiyofasini belgilagan asosiy xususiyatlardan biridir.

Munaqqidning “Adabiy tanqidga bir nazar” maqolasi uning tanqid haqidagi konseptual tasavvurlarini anglashda muhim manbadir [1]. Vadud Mahmud uchun tanqid adabiyotga tashqaridan qo‘yiladigan hukm emas, balki badiiy hodisaning ichki qiymatini ochishga xizmat qiladigan estetik tafakkurdir. Bunday yondashuv tanqidchidan keng bilim, tarixiy xotira, did, matnni his etish va o‘z hukmini dalillash mas’uliyatini talab qiladi. Uning maqolalarida go‘zallikni anglash va badiiy ta’sirni sezish ilmiy tahlilga qarama-qarshi qo‘yilmaydi; aksincha, estetik sezgi fakt, tarixiy

ma’lumot va qiyos bilan mustahkamlanadi. Shu jihatdan Vadud Mahmud tanqidni faqat ijtimoiy mazmunni tekshiradigan vosita darajasidan chiqarib, asarning shakli, ohangi, obrazlari va individual uslubini e’tiborga oladigan professional faoliyat sifatida tushunishga intiladi.

Vadud Mahmudning zamondosh ijodkor haqidagi eng muhim kuzatuvlaridan biri “Cho‘lponning «Buloqlar»i” maqolasida namoyon bo‘ladi [1; 4]. Bu yerda munaqqid yangi o‘zbek she’riyatida yuz bergan estetik yangilanishni sezishga harakat qiladi. Cho‘lpon she’riyatining qimmati faqat mavzu yoki siyosiy ruh bilan belgilanmaydi; lirikaning hissiy kuchi, ichki musiqasi, obrazlilik va individual ruh uning tahlil markaziga chiqadi. Munaqqid o‘z zamondoshini hali adabiy tarixga aylanishga ulgurmagan paytida baholagani bilan ham e’tiborlidir. Bunday vaziyat tanqidchidan katta mas’uliyat talab etadi: mavjud shuhrat yoki mafkuraviy talab emas, asarning o‘zidan kelib chiqib xulosa chiqarish zarur bo‘ladi. Vadud Mahmudning Cho‘lpon haqidagi mulohazalari ana shu mustaqil estetik qarashning erta ko‘rinishlaridan biridir.

Siddiqiy Ajziy ijodiga bag‘ishlangan “Turk shoiri Ajziy” maqolasida esa Vadud Mahmud adabiy portret, tarixiy-biografik ma’lumot va badiiy tahlil imkoniyatlarini birlashtiradi [1]. Ajziyni faqat ma’rifatparvar shoir sifatida emas, o‘z davrining ruhiy izlanishlari, milliy uyg‘onish ehtiyojlari va Sharq mumtoz poetikasi bilan bog‘liq holda ko‘rishga intiladi. Munaqqid ijodkor shaxsining ijtimoiy faoliyati bilan uning poetik dunyosini bir-biriga mexanik tarzda tenglashtirmaydi. Aksincha, shoirning til, mazmun, ruhiy kechinma va ma’rifiy g‘oyalarini bir butun tizim sifatida kuzatadi. Shu jihatdan “Turk shoiri Ajziy” yangi o‘zbek tanqidida ijodkor shaxsini tarixiy-madaniy kontekst bilan uyg‘un holda o‘rganishning muhim namunalaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Vadud Mahmud tanqidining muhim qatlami mumtoz adabiy merosni qayta talqin qilish bilan bog‘liq. “Alisher Navoiy”, “Navoiygacha turk adabiyoti” va “Navoiy uchun” kabi maqolalarda u Navoiy hodisasini birgina tarjimai hol yoki madhiyaviy munosabat doirasiga sig‘dirmaydi [1]. Munaqqid Navoiy yashagan davrning madaniy muhiti, turkiy tilning adabiy imkoniyatlari, Sharq tafakkuridagi adabiy an’analar va tarixiy vorisiylik masalalariga murojaat qiladi. Bu yondashuvda ikki tamoyil birlashadi: birinchisi – buyuk ijodkorni o‘z davridan uzmasdan o‘rganish; ikkinchisi – uning keyingi milliy adabiyot taraqqiyotiga ta’sirini aniqlash. Demak, Vadud Mahmud uchun mumtoz meros muzeylashgan o‘tmish emas, balki zamonaviy adabiy tafakkurning ildizlarini tushuntiradigan faol estetik manbadir.

“Fuzuliy Bag‘dodiy” maqolasida ham tarixiylik va milliy-adabiy o‘zlik masalalari yetakchi o‘rin egallaydi [1; 5]. Vadud Mahmud Fuzuliy merosini turkiy adabiy makonning yirik hodisasi sifatida tushuntirishga intilib, shoirning badiiy uslubi, tasavvufiy-ma’rifiy qatlamlari va turkiy she’riyat taraqqiyotidagi mavqeiga e’tibor qaratadi. XX asr boshlarida adabiy meros, til va milliy mansublik yuzasidan keskin

bahslar mavjud bo‘lgan sharoitda bunday talqin faqat tarixiy ma’lumot berish bilan cheklanmaydi. U turkiy xalqlarning umumiy adabiy xotirasi, madaniy vorislik va milliy o‘zlik masalalariga ham daxldor edi. Shunday qilib, Vadud Mahmudning mumtoz adabiyot haqidagi maqolalari bugungi qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim metodik belgini – adibni keng madaniy va tillararo aloqalar tizimida ko‘rish tamoyilini namoyon qiladi.

Munaqqidning ilmiy uslubida qiyosiy tafakkur alohida o‘rin tutadi. U turkiy, fors-tojik, rus va jahon adabiyoti haqidagi bilimlarini milliy adabiy jarayonni baholashda faol ishga soladi. Ismoil Hikmatning ko‘p jildli “Turk adabiyoti tarixi”ga yozgan taqrizi bunga misoldir: Vadud Mahmud kitobning yutuqlarini tan olgan holda, ayrim ilmiy nuqtalarni tanqidiy tekshiradi va dalil bilan baholashga intiladi [3]. Bunda taqriz oddiy mazmun bayoni emas, ilmiy asarning metodologiyasi, faktlari va umumlashtirishlarini sinovdan o‘tkazadigan janrga aylanadi. Uning qiyosiy yondashuvi milliy adabiyotni boshqa adabiyotlar bilan o‘lchash uchun emas, balki o‘ziga xosligini aniqroq ko‘rish, umumiy jarayon va mahalliy xususiyat o‘rtasidagi nisbatni tushunish uchun xizmat qiladi.

Vadud Mahmud faoliyatining yana bir muhim jihati – adabiy bahs madaniyatidir. 20-yillar matbuotida ilmiy va adabiy munozaralar nihoyatda faol kechgan, tanqidchilar bir-birining qarashlariga ochiq javob berganlar. Abdurahmon Sa’diy bilan yuzaga kelgan munozara, xususan, “Adabiy-tarixiy savodsizlikka qarshi” va “A. Sa’diyning savodi” atrofidagi tortishuv adabiy bahs janrining tipik namunasiga aylangan [3]. Ushbu bahsda faqat shaxsiy munosabat emas, adabiyot tarixini qanday tushunish, badiiy asarga qaysi mezon bilan yondashish va tarixiy faktni qanday talqin etish kabi metodologik masalalar ham o‘rtaga tashlanadi. Vadud Mahmudning keskin polemik uslubi bugungi ilmiy yozuv me’yorlari bilan har doim ham bir xil emas, biroq uning dalil izlash, qarshi fikrni tekshirish va tanqidchining bilim darajasiga talab qo‘yish tamoyili adabiy-tanqidiy tafakkur taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi.

Mazkur bahslar Vadud Mahmudning adabiyotni sodda siyosiy sxema asosida baholashga qarshi turganini ham ko‘rsatadi. 20-yillarning oxiriga tomon kuchaygan vulgar sotsiologik yondashuv asarni ko‘pincha muallifning sinfiy mansubligi yoki g‘oyaviy yorliq bilan baholashga moyil edi. Vadud Mahmud esa badiiy asarning estetik tabiatini, tarixiy sharoitini va individual ijodkorlikni hisobga olish zarurligini ilgari surdi [2; 3]. Bu pozitsiya uning Cho‘lpon, Fitrat, Ajziy, Navoiy va Fuzuliy haqidagi maqolalarida turli shaklda ko‘rinadi. Munaqqid uchun adabiyot ijtimoiy hayot bilan aloqador bo‘lsa-da, uning qadri faqat tashqi g‘oya bilan belgilanmaydi. Badiiy shakl, poetik mahorat, til va obrazlar tizimi mustaqil estetik mezon sifatida e’tibordan chetda qolmasligi kerak.

Vadud Mahmudning tanqidiy tafakkurida vorisiylik tushunchasi ham markaziy ahamiyatga ega. U yangi adabiyotni eski adabiyotdan uzilgan hodisa sifatida emas,

milliy va umuminsoniy tajriba bilan dialogga kirishgan yangilanish sifatida ko‘radi. Navoiy, Fuzuliy va Ajziy haqidagi tadqiqotlar bilan Cho‘lpon, Fitrat singari zamondoshlar ijodiga doir maqolalarni yonma-yon o‘qiganda bu xususiyat yanada ravshanlashadi. Munaqqid mumtoz adabiyotdagi ma’naviy-falsafiy qatlamni o‘rganar ekan, ayni vaqtda yangi davr ijodkoridan yangi shakl, yangi ruh va zamonning estetik ehtiyojlariga javob berishni kutadi. Demak, an’ana uning talqinida tayyor qolipni takrorlash emas, ijodiy o‘zlashtirish va yangilanish uchun tarixiy tayanchdir.

Vadud Mahmudning maqolalarida til va uslubga bo‘lgan talab ham uning munaqqidlik mezonlarining tarkibiy qismidir. Jadid davri adabiyotida adabiy tilning me’yorlari, turkiy tillararo ta’sir, imlo va atamashunoslik masalalari qizg‘in muhokama qilingan. Munaqqid bu jarayonlarga befarq bo‘lmay, adabiy tilning milliy o‘quvchiga tushunarli, mazmunni nozik ifodalashga qodir va zamonaviy fikr ehtiyojlariga mos bo‘lishi masalasiga e’tibor qaratgan [2]. Uning adabiy tanqidida til masalasi faqat grammatik to‘g‘rilik bilan o‘lchanmaydi; so‘zning estetik vazifasi, uslubning muallif individual dunyosini ochishi va badiiy nutqning ta’sirchanligi ham muhimdir. Bu holat Vadud Mahmud qarashlarining adabiyotshunoslik bilan til madaniyati orasidagi tabiiy bog‘liqlikni sezganini ko‘rsatadi.

Munaqqid merosining tarixiy taqdiri ham o‘zbek adabiyotshunosligi uchun muhim saboqdir. Siyosiy tazyiqlar natijasida Vadud Mahmud uzoq vaqt adabiy jarayondan chetlatildi va uning nomi hamda merosiga biryoqlama munosabat hukm surdi. Mustaqillik yillarida olimning asarlari qayta nashr qilinishi, Bahodir Karim tomonidan “Jadid munaqqidi Vadud Mahmud” monografiyasining yaratilishi va adabiy tanqid tarixida uning o‘rnining xolis qayta baholanishi ilmiy adolatni tiklash yo‘lidagi muhim qadam bo‘ldi [1; 2]. Bu jarayon bir shaxs merosini qaytarish bilangina cheklanmaydi: u o‘zbek tanqidchiligi tarixidagi uzilishlarni to‘ldirish, jadid estetik tafakkurining ichki xilma-xilligini anglash va professional tanqid an’analarini to‘liqroq tasavvur qilish imkonini berdi.

Bugungi filologik ta’limda Vadud Mahmud tajribasidan bir necha yo‘nalishda foydalanish mumkin. Birinchidan, uning zamondosh ijodkor haqidagi maqolalari talabalarga asarni tarixiy masofasiz, ya’ni jonli adabiy jarayon sharoitida baholashning murakkabligini ko‘rsatadi. Ikkinchidan, mumtoz adabiyotga doir tadqiqotlari manba, tarixiy kontekst va qiyosiy yondashuvning ahamiyatini tushuntiradi. Uchinchidan, adabiy bahslari ilmiy fikrning dalil, qarshi fikr va metodologik mezon asosida shakllanishini kuzatish uchun material beradi. Mashg‘ulotlarda, masalan, “Cho‘lponning «Buloqlar»i” maqolasi Cho‘lpon she’rlari bilan, “Alisher Navoiy” esa Navoiyning o‘z matnlari va keyingi ilmiy talqinlar bilan qiyosiy o‘qilsa, talaba tanqidiy fikrning qanday shakllanishini amalda ko‘ra oladi.

Xulosa qilib aytganda, Vadud Mahmudning munaqqidlik faoliyati o‘zbek adabiy tanqidining jadid davridan professional ilmiy-estetik tafakkur bosqichiga o‘tishida

muhim halqalardan biridir. Uning tanqidida badiiylik, tarixiylik, milliy o‘zlik, madaniy vorisiylik, qiyosiy tafakkur va ilmiy bahs tamoyillari o‘zaro bog‘langan holda namoyon bo‘ladi. Cho‘lpon, Fitrat va Ajziy singari zamondosh ijodkorlarni baholashdagi sezgirligi, Navoiy va Fuzuliy merosini keng tarixiy-madaniy kontekstda talqin etishi, ilmiy asarlarga talabchan munosabati uning munaqqidlik ko‘lamini belgilaydi. Shu sabab Vadud Mahmud merosi faqat adabiy tanqid tarixining bir sahifasi emas, balki bugungi adabiyotshunoslik uchun ham matnga sodiqlik, mustaqil hukm, qiyosiy tafakkur va ilmiy mas’uliyat maktabi sifatida ahamiyatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud V. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007.
2. Karim B. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud. – Toshkent: Universitet, 2000.
3. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 432 b.
4. Mahmud V. Cho‘lponning «Buloqlar»i // Turkiston. – 1923.
5. Mahmud V. Fuzuliy Bag‘dodiy. – 1925.
6. Mahmud V. Adabiy tanqidga bir nazar. – 1924.